

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

КОЛОГОЙДА О. В.,

доктор юридичних наук,
доцент кафедри господарського права
юридичного факультету
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 346.12+346.9:347.725

**ОКРЕМІ АСПЕКТИ КОРПОРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСІБ,
ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ УПРАВЛІННЯ АКЦІОНЕРНИМ ТОВАРИСТВОМ**

У статті досліджено правову природу відносин між акціонерним товариством, його органами управління та посадовими особами. Визначено поняття і суб'єктний склад корпоративної відповідальності в акціонерних відносинах. Проаналізовано законодавство України, що регламентує підстави та порядок застосування корпоративної відповідальності. Запропоновано розширення кола суб'єктів корпоративної відповідальності в акціонерних товариствах.

Ключові слова: корпоративна відповідальність, корпоративні відносини, акціонерні товариства.

В статье исследована правовая природа отношений между акционерным обществом, его органами управления и должностными лицами. Определено понятие и субъектный состав корпоративной ответственности в акционерных отношениях. Проанализировано законодательство Украины, которое регламентирует основания и порядок применения корпоративной ответственности. Предложено расширение круга субъектов корпоративной ответственности в акционерных обществах.

Ключевые слова: корпоративная ответственность, корпоративные отношения, акционерные общества.

The legal nature of the relationship between the joint stock company, its management bodies and officials is examined in the article. The concept and subjects of the corporate responsibility in the joint relations are defined. The Ukrainian corporate law, which regulates the grounds and procedure of the corporate responsibility is analyzed. An expansion of the joint-stock companies' corporate responsibility subjects circle is proposed.

Key words: corporate responsibility, corporate relations, joint stock companies.

Вступ. Питання про статус органів управління акціонерним товариством, перш за все виконавчого, і характер їх взаємовідносин з юридичною особою, як і раніше, залишається одним з дискусійних у цивілістичній науці. Саме природою відносин зумовлюються особливості правової відповідальності органів управління і осіб, які здійснюють управління господарським суспільством.

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України від 17.09.2008 р. «Про акціонерні товариства» [1] до товариства та його органів не можуть застосовуватися будь-які санкції, що обмежують їх права, у разі вчинення акціонерами протиправних дій, крім випадків, визначених законом. Це положення, по-перше, відображає одну з основних ознак корпорації відокремлення май-

на корпорації від майна її учасників (акціонерів), а по-друге, визнає орган АТ самостійним суб'єктом відповідальності.

Згідно з ч. 1 ст. 96 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [2] юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями. Учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом (ч. 3 ст. 96 ЦК України). На цьому принципі, як зазначає Ю.М. Жорнокуй, ґрунтується й обмеження відповідальності акціонерів товариства за його боргами їх вкладками до його майна, що складає сенс самої конструкції юридичної особи як «корпоративного щита», який захищає особисте майно її учасників від вимог третіх осіб (кредиторів товариства) [3, с. 338].

Принцип обмеженої відповідальності варто віднести до одного з найбільших досягнень нашого часу, який вперше був застосований до акціонерних товариств. Саме тому, що засновники та акціонери не відповідали за боргами акціонерного товариства, і розпочався бурхливий ріст, становлення світової економіки [4, с. 451].

Лібералізація законодавчих вимог до об'єму та складу майна юридичних осіб, порядку їх створення та функціонування, з однієї сторони, веде до максимального спрощення процедури отримання підприємцями такого «щита від кредиторів», а з іншої сторони, невідворотно породжує зловживання, що дозволяють їх учасникам уникати особистої майнової відповідальності за результати своїх дій в цивільному обороті. Однією з відповідей правозастосовчої практики та доктрини на таку ситуацію стала поява та обґрунтування в сучасному корпоративному праві розвинутих країн світу можливості покладення на акціонера або іншого учасника юридичної особи відповідальності за борги товариства, тобто «проникнення» кредиторів до такого майна з метою зробити його об'єктом відповідальності, порушуючи принцип відокремлення майна товариства від майна його учасників (акціонерів). У західноєвропейській доктрині така «проникаюча відповідальність» має назву «проникнення за корпоративну вуаль» (piercing the corporate veil), а в американському праві – «проколювання корпоративної маски» [3, с. 339].

В останні роки, з урахуванням змін до законодавства, дослідження питань відповідальності осіб, що здійснюють управління акціонерним товариством, набуло особливої актуальності. Проблематику відповідальності учасників корпоративних відносин досліджували у своїх працях Б. Блек, А.В. Габов, О.М. Вінник, І.І. Гришина, В.В. Долинська, О.Р. Кібенко, В.М. Кравчук, Д.В. Ломакін, І.В. Лукач, Ю.М. Жорнокуй, Р.А. Майданик, В.М. Махінчук, О.Є. Молотніков, І.В. Спасибо-Фатєєва, С.О. Чеховська та ін. У цих працях висловлені різні позиції щодо підстав та кола учасників корпоративних відносин, до яких може бути застосовано відповідальність.

Як зауважував І.Т. Тарасов, відповідальність в акціонерних правовідносинах стала привертати увагу законодавця і вчених лише в новітній час, коли масові всілякі зловживання в заснуванні та управлінні акціонерними компаніями переконали державу в нездатності заходів, які не базуються на послідовному проведенні основ відповідальності засновників, органів управління і контролю і самої акціонерної компанії [5, с. 533].

Окремі аспекти корпоративної відповідальності як способу покладення відповідальності на осіб, які контролюють процес корпоративного управління в АТ, активно досліджується в останні роки в межах доктрини «проникнення за корпоративну вуаль» зокрема такими вченими, як Ю.М. Жорнокуй, В.М. Махінчук, І.В. Спасибо-Фатєєва та ін. Цивільно-правова відповідальність із відшкодування заподіяного недобросовісними засновниками, на думку І.В. Спасибо-Фатєєвої, є найбільш адекватною, і саме до неї слід надати можливість суддям притягати порушників за допомогою доктрини «зняття корпоративної вуалі» [6, с. 17–18].

Прийняття Закону України від 7.04.2015 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів» [7], Закону України від 14.10.2014 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення кінцевих вигододержувачів юридичних осіб та публічних діячів» [8], узагальнення Вищим господарським судом України судової практики в корпоративних спорах [9] та розробка правової позиції

Конституційного та Верховного Суду України щодо корпоративної правової природи відносин між товариством і особами, яким довірено повноваження з управління ним, обумовлює проведення нового дослідження підстав, видів та порядку притягнення до відповідальності учасників корпоративних відносин в акціонерному товаристві (далі – АТ).

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз правової природи відносин між акціонерним товариством, його органами управління та посадовими особами, поняття і суб'єктного складу корпоративної відповідальності в акціонерних відносинах.

Результати дослідження. Відповідно до ч. 1 ст. 92 ЦК України юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону. Ч. 5 ст. 63 Господарського кодексу України (далі – ГК України) [10] визначає, що корпоративне підприємство діє на основі спільного управління засновниками (учасниками) справами підприємства, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Ч. 1 ст. 89 ГК України визначає, що управління діяльністю господарського товариства здійснюють його органи та посадові особи. Отже, правосуб'єктність юридичної особи реалізуються через її органи (органічна теорія).

Повноваження органу юридичної особи – це сукупність установлених законом або іншим правовим актом прав, які дозволяють цим органам здійснювати певні дії з вирішення питань внутрішньої організації [11, с. 11].

В.М. Кравчук вказує, що органи юридичних осіб не мають цивільної правосуб'єктності, але закон надає їм певні права і передбачає певні обов'язки у сфері корпоративного управління. Назовні дії таких органів вважаються діями самої цієї юридичної особи, але у внутрішніх правовідносинах кожен орган має свій правовий статус [12, с. 13].

Як тільки дії фізичної особи, що є членом органу товариства, виходять за рамки повноважень органу, який вона представляє, вони вже не можуть ототожнюватися з діями самого органу і повинні розглядатися виключно як дії самої фізичної особи. Виникає конфлікт (суперечність) між волею та інтересами юридичної особи і фізичної особи, яка виконує функції її органу.

Відповідно до ч. 4 ст. 92 ЦК України, якщо члени органу юридичної особи та інші особи, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи, порушують свої обов'язки щодо представництва, вони несуть солідарну відповідальність за збитки, завдані ними юридичній особі.

Цю відповідальність іменують в літературі корпоративною. Однак її правова природа викликала в науковій літературі активну дискусію.

Окремі вчені визнають таку відповідальність: цивільно-правовою (у формі відшкодування збитків) [13; 14; 15], інші – господарською [16], треті – окремим видом юридичної відповідальності – корпоративною (акціонерною) відповідальністю [17; 18; 19]. Прихильники точки зору про цивільно-правовий характер відповідальності осіб, що здійснюють управління господарським товариством, відносять її до деліктної (ст. 1166 ЦК України) [20, с. 149], або договірної, оскільки відносини між членами органу управління та господарським товариством є корпоративними, а корпоративні відносини – зобов'язально-договірними [21; 22].

І.В. Спасибо-Фатеева зазначає, що відповідальність посадових осіб АТ регулюється тільки трудовим законодавством, але не цивільним, і це не забезпечує повного відшкодування заподіяної такими особами товариству шкоди [23, с. 43]. І.І. Гришина вважає, що відповідальність одноосібного органу є трудовою, а колегіального – корпоративною акціонерною відповідальністю [19, с. 262]. І.В. Лукач вважає, що відповідальність органів корпоративного управління та посадових осіб органів корпоративного управління є господарською [16, с. 90].

Занадто розширеним вважаємо розуміння О.Є. Молотніковим акціонерної відповідальності як відповідальності, що застосовується до учасників акціонерних відносин і передбачена нормами кримінального, адміністративного, цивільного та трудового права [18]. Дійсно, за невиконання/неналежне виконання своїх посадових обов'язків, визначених законом, статутом АТ та трудовим контрактом посадова особа може бути притягнена до відпо-

відальності, передбаченої кількома різногалузевими законами. Це не суперечить одному з основоположних принципів юридичної відповідальності – *Nonbisinidem* (лат.), який означає, що особа не може бути притягнута до юридичної відповідальності одного виду двічі за одне й те саме правопорушення (ст. 61 Конституції України [24]). Однак публічно-правова відповідальність (кримінальна, адміністративна) застосовується у публічно-правових відносинах, відповідальність, передбачена нормами трудового права, – у трудових відносинах.

На нашу думку, за суб'єктним критерієм відповідальність посадових осіб органів управління господарським товариством та інших осіб, які мають право давати обов'язкові вказівки чи мають можливість іншим чином визначати дії товариства, є цивільно-правовою. Відповідальність одноосібного виконавчого органу – особи, яка здійснює повноваження одноосібного виконавчого органу, юридичної особи (управляючої організації), індивідуального підприємця – управителя або іншої юридичної особи, яка відповідно до установчих документів акціонерного товариства чи закону виступає від імені корпорації (управляюча організація, холдингова компанія, головне підприємство), є господарською.

Термін «корпоративна відповідальність» є узагальнюючим для позначення відповідальності учасників корпоративних (в т. ч. акціонерних) відносин, що передбачена приватно-правовими нормами. Її ознаками є: 1) суб'єктний склад (господарське товариство, учасники товариства/акціонери, посадові особи органів та інші особи, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи, мають право давати обов'язкові вказівки або мають можливість іншим чином визначати дії виконавчого органу господарського товариства); 2) підстава (корпоративне правопорушення, визначене законом, статутом, локальним корпоративним актом та/або договором/трудоий контракт); 3) сфера застосування (корпоративні відносини). Корпоративна відповідальність не є самостійним видом юридичної відповідальності. Вона застосовується учасником корпоративних відносин, право якого порушено [19, с. 263], на підставі делегованого державою примусу. Такий примус в літературі називають акціонерним примусом [25, с. 82].

Щодо суб'єктного складу корпоративної відповідальності у спеціальній юридичній літературі теж немає єдності точок зору. Так, О.Р. Кібенко, І.В. Лукач визнають суб'єктами корпоративної відповідальності учасників корпоративних відносин: господарське товариство, органи управління та учасників господарських товариств [26, с. 184; 16, с. 88]. При цьому, на думку І.В. Лукач, відповідальність органів корпоративного управління несуть їх посадові особи, оскільки посадові особи формують волю органів корпоративного управління [16, с. 90]. В.М. Кравчук та Ю.М. Жорнокуй суб'єктами корпоративної відповідальності визнають лише товариство та їх учасників [27, с. 319; 28, с. 279].

На нашу думку, органи юридичної особи (крім одноосібного виконавчого органу) не можна визнати суб'єктами корпоративних відносин та суб'єктами корпоративної відповідальності тому, що вони: 1) не мають власної правосуб'єктності (ст. 92 ЦК України, ч. 5 ст. 63 ГК України); 2) вступають у правовідносини (виражають волю) від імені, в інтересах та за рахунок суб'єктів корпоративних правовідносин (АТ або акціонерів); 3) набувають прав і обов'язків в особі посадових осіб органів управління юридичної особи або інших осіб, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи; 4) не мають відокремленого майна і права власності на майно, що належать корпорації; 5) не несуть відповідальності за свої дії (дії членів органів управління).

Між органом управління та господарським товариством (корпорацією) виникають відносини корпоративного управління, які є різновидом внутрішньогосподарських управлінських, а не корпоративних відносин. С.Д. Могилевський визначає корпоративне управління як різновид соціального управління, що безперервно і цілеспрямовано впорядкує вплив на поведінку людей, залучених до сфери її діяльності (особи, уповноважені на те законом і установчими документами), у коло корпоративних інтересів (учасники, члени органів управління) або пов'язаних трудовими відносинами (працівники та посадові особи), яке реалізується через формовані управлінські відносини суб'єкта і об'єкта корпоративного управління [29, с. 7].

Отже, органи юридичної особи (крім одноосібного виконавчого органу) не є суб'єктами корпоративної відповідальності. І навіть у випадку з одноосібним виконавчим органом мова йде про відповідальність посадової особи товариства, яка виконує функції одноосібного виконавчого органу.

Складніше з посадовими особами органів управління господарського товариства, зокрема АТ. Члени органів юридичної особи не є самостійними учасниками цивільних (ст. 2 ЦК України) та господарських (ст. 3 ГК України) відносин. Вони діють від її імені, в її інтересах і за її рахунок. Такі особи наділені загальною та спеціальною правосуб'єктністю та несуть відповідальність за збитки, завдані АТ (ч. 4 ст. 92 ЦК України, ч. 2 ст. 63 Закону «Про АТ», ст. 89 ГК України).

Фізичні особи, які становлять органи юридичної особи, у внутрішніх, корпоративних відносинах є самостійними суб'єктами, що проявляють власну волю [30, с. 375]. Ю.М. Жорнокуй зазначає, що саме члени органів товариства в межах їх повноважень формують його інтерес і волю. Сформоване членами товариства волевиявлення вищого органу породжує модель поведінки, обов'язкову для виконавчого органу корпоративної юридичної особи і для самих учасників корпорації [31, с. 134–135; 32, с. 193].

Рішенням Конституційного Суду України від 12.01.2010 р. № 1-рп/2010 [33] визнано, що відносини, які виникли між товариством і особами, яким довірено повноваження з управління ним, є корпоративними і не можуть розглядатись у площині трудового права. Таким чином, посадових осіб органів управління господарським товариством визнано учасниками корпоративних відносин. Це кардинально змінює підхід до правової природи, підстав та меж відповідальності осіб, що здійснюють управління АТ. До вказаних правовідносин мають застосовуватись не норми трудового законодавства про обмежену середньомісячним заробітком матеріальну відповідальність керівників та працівників підприємств, а норми цивільного та господарського законодавства, що регламентують загальні засади цивільно-правової відповідальності та особливості корпоративної відповідальності посадових осіб, що здійснюють управління господарським, у т.ч. акціонерним товариством за заподіяні збитки. Отже, підстави відповідальності і обмеження майнової відповідальності, визначені Кодексом законів про працю (п. 2 ст. 133, ст. 135-1, 136), у вказаних відносинах не діють.

Однак коло суб'єктів корпоративної відповідальності, на нашу думку, не обмежується господарським товариством, учасниками/акціонерами товариства та посадовими особами органів господарського товариства, а включає також: 1) засновників товариства; 2) інших осіб, які мають право давати обов'язкові для товариства (боржника) вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії (наприклад, голова та члени комісії з припинення АТ, арбітражний керуючий (розпорядник майна, керуючий санацією, ліквідатор), особи, що входять до нелегітимних органів управління, «колишні» члени органів управління, «тіньові» директори); 3) осіб, які несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника за законом; 4) кінцевих бенефіціарних власників (контролерів) господарського товариства; 5) пов'язаних з банком осіб. Зазначені особи притягуються до відповідальності, як правило, у справах про банкрутство на стадії ліквідації господарського товариства, коли його власного майна недостатньо для задоволення вимог кредиторів. Припинення господарського товариства тягне за собою припинення корпоративного правовідношення.

Висновки. Термін «корпоративна відповідальність» є узагальнюючим для позначення приватно-правової відповідальності учасників корпоративних відносин. Корпоративна відповідальність не є окремим видом юридичної відповідальності і за суб'єктом складом може бути цивільно-правовою або господарсько-правовою. Її суб'єктами є господарське товариство; засновники (учасники, акціонери); посадові особи органів товариства; інші особи, які мають право давати обов'язкові для товариства (боржника) вказівки; особи, які несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника за законом; кінцеві бенефіціарні власники (контролери) товариства; пов'язані з банком особи. Подальші дослідження планується присвятити видам (формам) корпоративної відповідальності осіб, що здійснюють управління АТ.

Список використаних джерел:

1. Про акціонерні товариства : Закон України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 50–51. – Ст. 384.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
3. Жорнокуй Ю.М. Цивільно-правова природа корпоративних конфліктів в акціонерних товариствах / Ю.М. Жорнокуй : дисс. ... д. ю. н. : 12.00.03. – Х., 2016. – 476 с.
4. Корпоративное право / Под ред. И.С. Шиткиной. – М., 2008. – 648 с.
5. Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях / И.Т. Тарасов. – М. : Статут, 2000. – 666 с.
6. Спасибо-Фатеева І.В. Доктринальне тлумачення / І.В. Спасибо-Фатеева // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1. – С. 14–24.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів : Закон України від 7.04.2015 р. № 289-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 25. – Ст. 188.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів : Закон України від 14.10.2014 р. № 1701-VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 46. – Ст. 2048.
9. Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин : Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 25.02.2016 р. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-16>.
10. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.
11. Могилевский С.Д. Органы управления хозяйственными обществами: правовой аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / С.Д. Могилевский. – М., 2001. – 48 с.
12. Кравчук В.М. Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики / В.М. Кравчук. – К. : Істина, 2005. – 720 с.
13. Иванов И.Л. Гражданско-правовая ответственность лиц, участвующих в управлении акционерным обществом, в праве России и Германии : автореф. дис... канд. юрид. наук / И.Л. Иванов. – М., 1999.
14. Кулинская А.В. Гражданско-правовая ответственность единоличного исполнительного органа акционерного общества / А.В. Кулинская // Актуальные проблемы гражданского права: сб. ст. Вып. 11 / под ред. О.Ю.Шиловхоста. – М., 2007. – 399 с.
15. Габов А.В. Об ответственности членов органов управления юридических лиц / А.В. Габов // Вестник Высшего арбитражного суда Российской Федерации. – 2013. – № 7. – С. 6–8.
16. Лукач І.В. До питання про перспективи запровадження відповідальності посадових осіб органів корпоративного управління / І.В. Лукач // Право та інновації. – 2014. – № 4(8). – С. 88–96.
17. Жорнокуй Ю.М. Правова природа та сутність корпоративної відповідальності: теорія та шляхи визначення / Ю.М. Жорнокуй // Вісник господарського судочинства. – 2007. – № 4. – С. 80–86.
18. Молотніков А.Е. Ответственность в акционерных обществах / А.Е. Молотников. – М. : ВолтерсКлувер, 2006. – 240 с.
19. Гришина І.І. Проблемні питання відповідальності виконавчого органу акціонерного товариства у внутрішніх корпоративних правовідносинах / І.І. Гришина // Право і безпека. – 2012. – № 4. – С. 259–263.
20. Кот О.О. Загальні положення про юридичну особу / О.О. Кот, Н.С. Кузнецова // Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. Т. 1 / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – 2-е вид. перероб. і доповнене. – К., 2006. – С. 135–170.
21. Степанов Д.И. От субъекта ответственности к природе корпоративных отношений / Д.И. Степанов // Вестник ВАС РФ. – 2009. – № 1. – С. 20–75.

22. Жукова Ю.Д. Противоправность поведения руководителя хозяйственного общества как основание ответственности за причинение обществу убытков в результате совершения сделок от его имени : дисс. к. ю. н. ; Нац. исслед. ун-т «Высш. шк. экономики» / Ю.Д. Жукова. – Москва, 2013. – 245 с.
23. Спасибо-Фатеева И.В. Вопросы ответственности в акционерном обществе / И.В. Спасибо-Фатеева // Вопросы законности. – 2000. – № 43. – С. 43–48.
24. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
25. Ломакин Д.В. Акционерное правоотношение: понятие, содержание, субъекты : автореферат дис. к. ю. н. : 12.00.03 / Д.В. Ломакин. – М., 1996.
26. Кибенко Е.Р. Корпоративное право / Е.Р. Кибенко. – Х. : Эспада. – 2000. – 474 с.
27. Кравчук В.М. Корпоративне право: Науково-практичний коментар законодавства та судової практики / В.М. Кравчук. – К. : Істина, 2008. – 720 с.
28. Жорнокуй Ю.М. Відповідальність учасників акціонерних правовідносин: правові проблеми застосування деяких положень чинного законодавства / Ю.М. Жорнокуй // Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення : збірник тез доповідей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (4-5 червня 2010 року). – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – С. 279–284.
29. Могилевский С.Д. Органы управления хозяйственными обществами: правовой аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / С.Д. Могилевский. – М., 2001. – 47 с.
30. Козлова Н.В. Правосубъектность юридического лица / Н.В. Козлова. – М. : Статут, 2005. – 476 с.
31. Гражданское право : в 4 т. – Т. 1 : Общая часть / отв. ред. Е.А. Суханов. – М., 2007. – 720 с.
32. Федосеев С.В. Ответственность членов совета директоров акционерных обществ / С.В. Федосеев // Корпоративное право : актуальные проблемы / под ред. Д.В. Ломакина. – М. : ИнфотропикМедиа, 2015. – С. 193–216.
33. Рішення Конституційного Суду України від 12.01.2010 р. у справі № 1-рп/2010 за конституційним зверненням товариства з обмеженою відповідальністю «Міжнародний фінансово-правовий консалтинг» про офіційне тлумачення частини третьої статті 99 Цивільного кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-10>.

